

СТАТТІ

350-річчя Національної революції XVII ст. в Україні

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть *

Надзвичайно важливою складовою революційного процесу була розбудова держави (особливо протягом 60-х — першої пол. 70-х рр. XVII ст.), яка також не дістала належного висвітлення в історіографії. Немалу роль у цьому відіграла згадувана раніше ущербність джерельної бази. Завдяки працям О. Апанович, В. Борисенка, З. Вуйціка, В. Гарасимчука, В. Голубуцького, В. Горобця, В. Гришка, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Дорошенка, В. Ейгорна, М. Кордуби, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Л. Кубалі, В. Липинського, Л. Мельника, Ю. Мицика, Я. Падеха, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, М. Петровського, Г. Саніна, В. Сергійчука, Ф. Сисина, К. Стецюк, І. Стороженка, О. Терлецького, Я. Федорука, Т. Чухліба, Ф. Шевченка, В. Шевчука, С. Шелухіна, Д. Яворницького, Т. Яковлевої, А. Яковліва та інших науковців окреслено головний аспект державотворення (переважно протягом 1648—1657 рр.).

Попри існування різних міркувань й оцінок, все ж вони дають можливість зробити такий висновок: протягом 1648—1650 рр. на терені козацької України відбулося (в основних рисах, у найголовнішому) становлення національної держави. Зрозуміло, що її інституції переживали складний процес свого формування й були далекі від завершення. В багатому дечому вона відрізнялася від тогочасних європейських держав (поділяємо міркування Н. Яковенко про існування необхідності "прискіпливого порівняльно-типологічного вивчення Козацької держави" на основі досягнень сучасної зарубіжної наукової думки¹), але немає найменших підстав сумніватися ні в її існуванні, ні в тому, що вона виконувала (інше питання, наскільки дійово) всі функції, властиві державі. Як писав В. Шевчук, "ми, жаліючи над помилками наших державотворців і на їхні невдачі, не повинні забувати й іншого: українці в XVII—XVIII століттях виклали неймовірні зусилля і з'явили немало героїства та самопожертви, щоб свою державу, в межах можливості, встановити та її втримати"².

Спробуємо визначити деякі з найголовніших особливостей Української держави. По-перше, на відміну від європейських, провідну роль в її утворенні та функціонуванні відігравала не традиційна для тогочасного суспільства еліта, а дрібні землевласники-вояки (козаки), котрі не виступали визискувачами інших станів й існували за рахунок власної праці. Це справді унікальний випадок в європейській політичній історії.

По-друге, відсутність шляхетського стану й відкритість козацького для вступу представників інших станів і верств докорінно відрізняли со-

З а к і н ч е н н я Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 2.

ціальну структуру суспільства козацької України від соціальних структур інших країн. У зв'язку з цим істотно різнилися спрямованість і зміст соціальної політики урядів України та інших держав.

По-третє, незавершеність процесу становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації, гострі суперечності між різними угрупованнями й жорстоку міжусобну боротьбу за владу, що стала однією з головних причин розпаду держави на два гетьманства.

По-четверте, відсутність досвіду державного будівництва й слабкість інтелектуальної еліти зумовили неприпустиму недооцінку значимості розробки й прийняття правових актів (кодексів), які б юридично закріпили й оформили зміни, що сталися в суспільстві в роки революції. Прийнятий, очевидно, в червні 1648 р. документ "Статті про устрій Війська Запорозького" хоч, як засвідчують деякі джерела, і торкався, крім суто військової сфери, й інших сторін суспільного буття³, все ж не розв'язував основної проблеми.

По-п'яте, винятково важлива роль мілітарного фактора у функціонуванні суспільства й держави (гетьман Війська Запорозького водночас виступав володарем держави, полково-сотенний адміністративно-територіальний поділ, назва держави — "Військо Запорозьке"). Військові (гетьман, полковники, сотники, отамани) очолювали всі керівні державні посади, що не могло не позначитися негативно на суспільно-політичному розвитку країни. Збереженню цього феномена сприяли нескінченні воєнні дії, що їх вела козацька Україна за незалежність, які висували армію на чільне місце, а державу перетворювали у великий військовий табір.

Разом з тим не поділяємо думки, що козацька Україна являла собою неймовірно складний феномен станової військової диктатури і мала місце "патримоніальність" державного тіла, "яке спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств, тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомості..."⁴. Відкритість козацького стану, характер його взаємин з іншими станами; визнання існування устрою магдебурзького права в містах, шляхетських і церковних судів; участь у роботі генеральних, представницьких і старшинських рад представників міщан, духовенства і навіть селян⁵ не дає підстав для твердження про існування "військової диктатури". Прикметним у цьому відношенні є пояснення у 1673 р. П. Дорошенком московському уряду причин неможливості направлення у найближчий час посольства, "поскілки не про нас самих гетьманів, але про все Військо Запорозьке і не про одне місто Чигирин, але про всю Україну і про все поспільство йдеться — без ради всіх неможливо швидко вчинити (підкреслено нами. — Авт.)"⁶.

Не вдалося нам виявити і даних джерел, які б засвідчували спроби державних структур реорганізувати життя в країні "за подобою збройних братств". І це не випадково, адже молода державна еліта ніколи не виступала ні носієм, ні виразником запорозької ідеології (навіть політичний курс ставлення Запорожжя І. Брюховецького виявився зовсім не запорозьким); окрім цього, нам невідомі джерела, які б свідчили про існування в політичних програмах запорозьких старшин подібних намірів "організації навколишнього простору" в козацькій Україні.

Не зупиняючись на характеристиці формування й функціонування різних інституцій (це тема окремої розмови), висловимо кілька міркувань щодо найголовніших тенденцій організації влади. Протягом першого року революції виразно окреслилася боротьба двох тенденцій у становленні форми правління: республіканської (традиційно притаманної Війську Запорозькому) і монархічної (гетьманської). Вже влітку 1648 р. Б. Хмельницький взяв курс на усунення чорної ради від розв'язання найважливіших питань. Посланцем А. Кисіля заявив відверто: "Не так у нас тепер діється, як (це бувало) здавна у Війську Запорозькому, бо я з

черню не раджуся і з нею не спілкуюся" ⁷. Як писав у кінці серпня шляхтич Кордиш, полонені козаки повідомили, що гетьман не обговорює питань з поспільством, "чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з нею радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду" ⁸.

З початку 1649 р. спостерігалось неухильне зміцнення прерогатив гетьманської влади, "самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького" ⁹. Було покінчено з практикою зібрання чорних рад, функції якої переймає старшинська рада. Водночас окреслюється процес відродження ідеї українського монархізму, носієм якої виступав гетьман, котрий вперше прямо чи опосередковано починає висловлювати думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. 22 лютого 1649 р. він заявив польським послам: "Мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руским" ¹⁰. Дещо пізніше думку подібного змісту висловив під час розмови з російським послом Г. Унковським: "Волею Божею послідному в чоловщіх мені звелено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути і над ляхи і над Литвою перемогу мати" ¹¹. Маємо свідчення згадуваних членів посольства А. Кисіля, що гетьман величався "князем Русі і Молдавії" і розпорядився було звертатися до нього ("хоч і скрито") як до "князя Руських провінцій" ¹².

Харазматичність особистості Б. Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва й інших верств населення погляду на його владу як таку, що дана від Бога. Восени 1650 р. український посол до короля хорунжий Василь під час розмови з М. Потоцьким, між іншим, відзначив, що "цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над Військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине" ¹³. Ротмістр С. Чарнецький, побувавши в козацькій Україні, констатував: "Всі його як Бога шанують; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському (?) так управляє, як і в Чигирині..." ¹⁴.

Зосереджуючи в руках всю повноту влади, з 1650 р. гетьман почав виношувати плани встановлення владарювання династії Хмельницьких. Керуючись цим, прагнув налагодити родинні зв'язки з представниками зарубіжних державних еліт (зокрема, домігся одруження сина Тимофія з донькою молдавського господаря В. Лупу Розандою). При цьому, як на наш погляд, не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем (до речі, султан надав йому титул "князя Русі") ¹⁵, що не хотів встановлення монархічної влади (коли говорив йому, що "на господарстві бути не пристойть — не тієї природи людина" ¹⁶, то лукавив), а керувався розумінням того, що в козацькій Україні немає соціально-політичної опори для князівської влади. В зв'язку з чим вирішив добиватися перетворення гетьманської влади, яка зросла на національному ґрунті й дістала визнання і підтримку більшості населення, у спадкову монархію. І для утвердження монархічного начала покладає великі надії на всебічну підтримку з боку власного клану, формуванню якого приділяв постійну увагу ¹⁷.

Пішовши на укладення договору з Росією, Б. Хмельницький домігся фіксації в його тексті статті про позитивний характер володіння гетьманською булавою, і з цього часу пришвидшується еволюція республіканської форми правління в монархічну. Промовистою виглядає характеристика київським митрополитом С. Косовим його в листі від 14 липня 1654 р. як "нині нашої землі начальника і повелителя" ¹⁸. Утверджується порядок призначення і звільнення ним полковників; по суті, володів правом на життя й смерть будь-якого мешканця країни (незалежно від посади), якщо той дозволяв собі проігнорувати його розпорядження. За визнанням наказного гетьмана А. Ждановича, зробленим влітку 1657 р. у розмові з російським посланцем І. Желябужським, "всі

супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був"¹⁹. Подібне твердження почули в цей же час у Москві савновники від П. Тетері, котрий повідомив, що критикувати дії Б. Хмельницького старшини не можуть ("їм всього цього гетьманові вимовити не можна", оскільки той "володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять"²⁰).

Зазнає змін і титулування. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 червня 1657 р. воно виглядало вже по-монаршому. "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких"²¹. Нарешті, в квітні 1657 р., відчувачи наближення смерті, на генеральній раді, в роботі якої взяли участь "війти і бурмістри", він добився легітимної передачі влади сину Юрію". Так було зроблено вирішальний крок до встановлення монархії у формі спадкового гетьманства Хмельницьких, що, на нашу думку, відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку Української держави, оскільки сприяла б консолідації еліти та нації в цілому навколо гетьмана як носія, символу легітимної верховної влади, соборності України, а відтак слугувала запобіганню боротьбі старшин за булаву.

Однак, на відміну від Англії, де подібний процес в роки революції завершився відновленням монархії, в Україні він був зірваний спротивом політичної еліти, яка у своїй масі не усвідомлювала (і, будемо відвертими, не хотіла усвідомлювати) історичної необхідності акту утвердження спадкоємності гетьманської влади й прагнула добитися запровадження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління, яка відкривала дорогу для реалізації потаємних задумів оволодіння булавою. І після смерті у серпні 1657 р. Великого гетьмана І. Виговського у вересні усунув Ю. Хмельницького від влади, а в жовтні домігся обрання себе гетьманом України. Так було зруйновано крихку будівлю української монархії й відкрито "ящик Пандори" жорстокої міжусобної боротьби за булаву, що стала однією з найголовніших причин поразки революції.

Республікансько-олігархічна форма правління, як засвідчили події, виявилася неспроможною успішно розв'язувати складні проблеми життя країни; саме при її розквіті (1658—1665 рр.) виникли сприятливі умови для руйнівних процесів "отаманства" старшин, анархо-охлократичних поривів низів суспільства, втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України. І, що характерно, логіка розвитку соціально-політичних подій штовхала і того ж таки І. Виговського (весною 1659 р. він уже добивався від Варшави запровадження спадкоємності гетьманської влади — передачі її після його смерті брату Данилу, мотивуючи це бажанням, щоб "в Україні не доходило до вибуху заворушень"²³) й інших гетьманів (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Дорошенка, І. Самойловича) до вживання заходів з метою зміцнення прерогатив гетьманської влади, надання рис самодержавності, виношування планів запровадження її спадковості, тобто, іншими словами, — до встановлення монархічної форми правління²⁴. Але жодному з них уже не вдавалося цього досягти. Зазнала невдачі й спроба Ю. Хмельницького у 1677—1681 рр. домогтися утвердження Українського (Руського) князівства у Правобережній Україні (в кордонах гетьманства П. Дорошенка)²⁵. Наданий історією шанс було упущено назавжди.

Отже, метою боротьби, яка розпочалася в Україні в 1648 р., було:

- добитися ліквідації національно-релігійного гніту Речі Посполитої й не допустити його запровадження з боку Московії чи Османської імперії;
- розбудувати національну соборну державу й відстояти її незалежність;
- ліквідувати модель соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на великому й середньому феодальному землеволодінні, фільвар-

ко-панщинній системі господарства, закріпаченому чи феодально залежному селянстві, й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю й сільськогосподарські угіддя, праця вільної людини.

Визначальним було виборення Україною незалежності, бо лише вона відкривала перспективу збереження революційних соціально-економічних завоювань й могла запобігти феодалізації суспільних відносин (входження до складу будь-якої з сусідніх імперій — Речі Посполитої, Московії, Порту на тих чи інших політичних умовах неминуче вело до реставрації феодалізму).

Висловлені в статті міркування дають підстави зробити висновок: за своїми масштабами (територіальними й масовістю участі населення); змістом, формами й метою боротьби; якісними змінами, що відбувалися в різних сферах буття нації та суспільства, подія, яка розпочалася в 1648 р., становила набагато складніше соціально-політичне явище української історії, ніж те, що визначається термінами "повстання" і "війна". Адже "повстання" (їх були сотні) і "війни" (внутрішні — громадянські і зовнішні — проти агресії сусідніх держав) входили до неї як складові частини. У зв'язку з чим вважаємо її "революцією". Враховуючи, що домінантою змісту останньої була боротьба за незалежність і соборність України, поділяємо міркування тих науковців, котрі характеризували її як "національну". Типологічне близькою вона була до Нідерландської революції, з якою мала чимало спільних рис, про що скажемо далі. В історіографії є також її оцінки як переважно соціальної революції. Так, на думку М. Брайчевського, вона була "соціальним рухом з яскраво вираженим спрямуванням і на якийсь час привела до ліквідації великого феодального (магнатського) землеволодіння, — мала, однак, національно-визвольний камуфляж боротьби за визволення від польського панування"²⁶.

Виходячи із змісту події, думаємо, що слід переглянути як неслухняні широко використовувані в історіографії терміни "козацьке повстання", "козацька війна", бо вони ігнорують національно-визвольну спрямованість боротьби нації, зводячи, по суті, до внутрішнього соціального конфлікту в Польщі між козацтвом і селянством, з одного боку, та шляхтою й урядом — з другого. І вже нонсенсом виглядають спроби окремих авторів (переважно в польській історіографії) характеризувати її "польсько-козацькою війною" (це якби, наприклад, за подібною аналогією для означення повстань поляків під проводом Т. Косцюшка (1794 р.), 1830—1831, 1863—1864 рр. проти Російської імперії вдатися до терміну "російсько-шляхетська війна"). Неточною є дефініція "козацька революція", оскільки теж акцентує увагу лише на соціальному моменті, залишаючи осторонь національно-визвольний. Не всю повноту змісту події відображає й термін "Визвольна війна" (останнім часом переважно вживається як "Національно-визвольна війна"). Чому? По-перше, як слушно відзначав Я. Ісаєвич, він не враховує того факту, що з українсько-польською війною поєднувалася й перепліталася соціальна боротьба всередині українського народу²⁷, по-друге, ігнорує процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин.

Відкритою проблемою, як уже відзначалося, залишається визначення хронологічних меж революції. У вітчизняній історіографії в 90-х рр. окреслився перехід від її датування 1648—1654 рр. до 1648—1657 рр. В. Шевчук висловив міркування, що Визвольна війна завершилася у 1678 р. із знищенням турками Чигирин, а юридичне оформлено її поразку Вічним миром між Московією і Річчю Посполитою в 1686 р.²⁸ В 1992 р. авторами цієї статті було запропоновано нову концепцію Визвольної війни, за якою вона закінчувалася у 1676 р. ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні, що збіглося з відреченням

від влади П. Дорошенка²⁹. Ця гіпотеза не дістала аргументованого спростування у працях науковців. Навіть не сприймаючи її, наприклад, І. Рибалко констатував, що можна погодитися з В. Смолієм і В. Степанковим у тому, що події 1648–1676 рр. "становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність"³⁰. І віднайдені останніми роками нові джерела в архівосховищах й рукописних відділах бібліотек Польщі та Росії нами, Ю. Мициком, В. Брехуненком, Т. Чухлібом й іншими вченими (як це видно із опублікованих ними праць) утверджують у правомірності існування запропонованої нами точки зору, поряд з іншими, до остаточного з'ясування цього складного питання.

Насправді, після смерті Б. Хмельницького не припинялася боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції, досягнення її мети, хоча, внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей й прорахунків урядів, вона протікала у значно складніших умовах. Тим паче народні маси Правобережжя продовжували чинити запеклий опір відновленню польського панування й фільварко-панщинної системи господарства, свідченням чого служило могутнє повстання 1664–1665 рр. Водночас у Лівобережжі чинився потужний спротив спробам московського уряду звести нанівець автономію й запровадити, правда, у м'якій формі, феодальні порядки (повстання 1666, 1668 рр.).

За даними джерел, сучасники подій (як з української, так і польської сторони, оскільки конфлікт розпочався між ними) 60 — першої пол. 70-х рр. вбачали в них продовження боротьби, яка спалахнула в 1648 р. У листі до запорожців від 22 лютого 1671 р. городові козаки нагадували (не приховуючи докорів) їм, що напередодні 1648 р. поляки "важким ярмом підданства обклали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же, двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх наклали"³¹. 28 березня цього ж року П. Дорошенко писав до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма: починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке "і весь народ Руський" борються проти польського ярма і тепер поляки розділили "наш край" на дві частини: одну продали Московії, а другу хочуть перетворити у Дике Поле³². Зі свого боку, польські комісари у березні 1670 р. отримали від уряду інструкцію, що дозволяла під час переговорів з українцями погодитися на відновлення статусу православної Церкви, який існував "напередодні козацької війни", й на проживання козаків у місцевостях, де здавна "перед цією війною проживали"³³.

Оскільки орієнтація на Порту й прийняття її протекції не допомогли уряду П. Дорошенка досягти реалізації політичної програми, а з 1674 р. розпочався інтенсивний процес руйнування державних інституцій у Правобережній Україні, який завершився в 1676 р. їх ліквідацією, вважаємо, що цей акт ознаменував кінець революції й її поразку. Адже в наступні десятиріччя, незважаючи на спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика, відновити їх функціонування у Правобережжі чи домогтися його прилучення до Лівобережного гетьманства не вдалося.

У розвитку революції можна виділити кілька періодів. У 1992 р. нами було запропоновано виокремити три: 1648 — серпень (за ст. ст. — липень) 1657 р.; серпень 1657 — січень 1667 р.; січень 1667 — вересень 1676 р. Слабкою стороною цієї періодизації виступала недооцінка внутрішніх закономірностей розвитку революційного процесу³⁴. Глибше осмислення сутності події дозволило внести до неї істотні корективи. Вважаємо доцільним виділення таких періодів:

Перший (лютий 1648 — червень 1652 р.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної і соціальної боротьби.

Відбувається бурхливий процес розвитку державних інституцій, формування національної державної ідеї, становлення політичної еліти. Основними завоюваннями були: виборення у червні 1652 р. де-факто державної незалежності й успішне завершення Селянської війни.

Другай (червень 1652 — серпень 1657 р.) відзначається погіршенням економічного і геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави всіх етноукраїнських земель. В політичному розвитку встановлюється монархічна форма правління в особі спадкового гетьманату.

Третій (вересень 1657 — червень 1663 р.) охоплює час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розколу козацької України на два гетьманства (Правобережне й Лівобережне) та виділення Запорозжя в окрему політичну силу.

Четвертий (липень 1663 — червень 1668 р.) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (що й сталося згідно з Андрусівським договором 1667 р.) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України.

П'ятий (липень 1668 — вересень 1676 р.) припадає на нове загострення політичної боротьби (1668—1669, 1674 рр.), посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідацію державних інституцій у Правобережжі та його жакливе спустошення польськими, кримськими, турецькими й російськими військами.

Висловимо кілька міркувань з приводу особливостей революції, причин поразки та ролі в історичному поступу України. Основні з особливостей такі:

- національно-визвольна боротьба точилася не лише проти Речі Посполитої (як це традиційно зображується в історіографії), але у такій самій мірі й проти інших ворогів незалежності — Московії, Криму, Порту;

- існування тісного взаємозв'язку і взаємовпливу національно-визвольної, релігійної й соціальної боротьби; деструктивність анархо-охлократичних рухів знедолених мас;

- переростання соціальної боротьби в Селянську війну 1648—1652 рр., яка завершилася утвердженням нової моделі соціально-економічних відносин;

- довготривалість, нерівномірність й суперечливість розвитку революції, що супроводжувався різкими спалахами соціально-політичної боротьби в українському суспільстві;

- відхід з осені 1649—1651 рр. від участі в революції Західного регіону, котрий в жорстоких реаліях боротьби часто ставав заложником і жертвою воєнних дій української, польської, кримської, московської і турецької армій;

- провідна роль у розвитку революції козацтва — стану дрібних землевласників фермерського типу;

- зрада національних інтересів з боку більшості панівного стану суспільства — князів, магнатів, шляхти, які разом з поляками, литовцями, білорусами придушували визвольну боротьбу України за незалежність і соборність;

- слабкий позитивний вплив на розвиток революції міського патриціату, інтелігенції, вищого й середнього духовенства;

- домінування збройних форм боротьби, що набирала час від часу надзвичайно жорстокого характеру й супроводжувалася проявами етнічних чисток;

- вкрай негативна роль геополітичного фактора, оскільки уряди сусідніх імперій всіляко протидіяли виборенню Україною незалежності й намагалися включити її землі до своїх володінь.

Причини поразки, на наш погляд, такі:

- відсутність досвіду державного будівництва в еліті, котра очолила боротьбу; незавершеність процесу її консолідації навколо національної державної ідеї; існування гострих суперечностей між окремими угрупованнями, що породжували жорстоку боротьбу за владу;
- переважання в ментальності значної частини еліти, козацтва й інших верств населення особистих, групових, станових інтересів над національними й державними;
- зрада національних інтересів з боку більшості панівного стану передреволюційного суспільства;
- перебування в зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що зумовило політику автономізму її керівництва у 1648 р., яка призвела до залишення ворогові Західного регіону, породивши проблему соборності Української держави;
- ліквідація встановленої Б. Хмельницьким монархічної форми правління й утвердження республікансько-олігархічної форми, що спричинила слабкість центральної влади, міжусобну боротьбу за булаву, всевладдя (отаманство) старшини на місцях;
- грубі прорахунки після смерті Б. Хмельницького урядів у проведенні внутрішньої політики, які викликали загострення соціальної боротьби, що руйнувала підвалини молодій державі;
- великі масштаби люмпенізації суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів;
- деструктивна політична роль Запорозжя протягом кінця 50-х — першої пол. 70-х рр.;
- постійна агресія (у різних формах) з боку Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства й Порту, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави. Певною мірою мав рацію П. Феденко, коли писав: "Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була так би мовити "запрограмована" ³⁵.

Революція завершилася для української нації поразкою: не вдалося ні створити держави в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну. Втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселень в межі сусідніх країн, зокрема Московії та Молдавії) становили майже 65—70 % всього населення України, яке на 1648 р. налічувало близько 4—5 млн. осіб (у Правобережній Україні втрати сягали близько 85—90 % її мешканців). Страхітливих руйнувань зазнали міста й села; було завдано надзвичайно великої шкоди розвитку ремесел, промислів й торгівлі.

Значення революції полягало в тому, що:

- вона привела до створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- зумовила формулювання національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;
- сприяла еволюції української і білоруської націй ³⁶;
- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти;
- стала могутнім імпульсом для розвитку національної самосвідомості, зокрема ідеології елітарного націоналізму;
- зумовила закріплення назви "Україна" за витвореною державою й започаткувала зміну назви "Руський народ" на "Український народ";
- істотно збагатила традиції боротьби як проти національно-релігійного, так і соціального гноблення;
- пробудила волю нації до самоутвердження й самовираження у формі незалежної соборної держави;

— забезпечила умови, коли протягом тривалого часу після її завершення козаки, міщани й селяни продовжували користуватися плодами соціально-економічних завоювань, здобутих в роки революції. Наприклад, матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. фіксують численні факти, коли селянські та козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікуються як "свої власні", "свої жилі" тощо³⁷;

— сприяла розвитку усної народної творчості, мови, освіти, історичної науки (у формі літописання), літератури тощо.

В жодному випадку не можна розглядати Українську революцію як якусь другорядну подію хутірського масштабу в контексті європейського революційного руху XVI–XVIII ст. Майбутні фундаментальні дослідження дадуть можливість з'ясувати її справжню роль і місце в цьому процесі. Адже далеко не випадково в її розвитку можна віднайти спільні риси з розвитком Нідерландської революції. Це:

— довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення;

— складність і суперечливість боротьби. Російський історик А. Чістозонов відзначав, що непросте переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних протиріч у Нідерландах нерідко ставило трудящих по різні боки барикад³⁸. Подібним чином ситуація складалася і в Україні, коли селяни, міщани й козаки часто воювали проти української армії разом з польськими, московськими, кримськими військами;

— важлива роль релігійного фактора;

— переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, правда, оскільки Нідерландська революція була "революцією переважно міською", то селянський рух, на відміну від України, не набрав загальнонаціонального характеру³⁹;

— в обох країнах боротьба точилася у різноманітних формах — від найпасивніших до найактивніших, включаючи воєнні дії, політичну й дипломатичну боротьбу. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні протистояли сторони проявляли нетерпимість, жорстокість, терор тощо;

— Українська і Нідерландська держави утворилися не в межах усіх етнічних територій, а лише в окремих їхніх частинах, внаслідок чого кордони проходили не за національно-мовними, а за географічними рубежами;

— подібність соціально-економічних районів, що послужили ядром утворених держав. Так, у Нідерландах вона виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали феодальної залежності, буржуазний розвиток мав надійнішу основу, а селянсько-плебейський рух виступав організованіше⁴⁰. На терені України держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, котрий був організатором і керівником революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій, проте безуспішно;

— відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася, особливо в Україні, на ході визвольної боротьби;

— в обох революціях вкрай негативно роль відігравав геополітичний фактор.

Нарешті, останнє: в зовнішньополітичному аспекті Українська революція зумовила серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній, Центральній і Північній Європі. Вона різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до зміцнення ролі Російської імперії, Швеції й Бранденбургу (у 1657 р. Польща відмовилася від денних прав на Східну Прусію).

- ¹ Яковенко Н. Між правдою та славою. — С. 73–75.
- ² Шевчук В. Назв. пр. — С. 7.
- ³ ДБХ. — С. 182; Мыйчик Ю. А. Новые документы — С. 184.
- ⁴ Яковенко Н. Між правдою та славою. — С. 74.
- ⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 234–235; Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — К., 1929. — Вил. 6. — С. 299–301.
- ⁶ Цит.: Окиншевич Л. Назв. пр. — С. 338.
- ⁷ БЧ, ВР, № 143, арк. 568.
- ⁸ Цит.: Липинський В. Твори. — Т. 3. — С. 251.
- ⁹ Там же. — С. 117–120.
- ¹⁰ ВУР. — Т. 2. — С. 117.
- ¹¹ Там же. — С. 154.
- ¹² Мийчик Ю. Три листа... — С. 269, 271.
- ¹³ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських №25/11, арк. 321¹.
- ¹⁴ АГАД, ф. 553, від. 11, кн. 18, арк. 44.
- ¹⁵ Там же, ф. 3, №3, арк. 90.
- ¹⁶ Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 237.
- ¹⁷ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К., Львів, 1992. — Вил. 2. — С. 78–92.
- ¹⁸ Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 709.
- ¹⁹ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.
- ²⁰ Акты ЮиЗР. — Т. 11. — С. 746, 764.
- ²¹ ДБХ. — С. 592.
- ²² Архів..., оп. 3, спр. 19, арк. И; спр. 31, арк. 89.
- ²³ Оляничин Д. Пункти Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.
- ²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 117–118, 148–168, 180–185.
- ²⁵ Чухліб Т. В. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво... — С. 173–177.
- ²⁶ "Брайчевський М. Вступ до історичної науки: Навчальний посібник. — К., 1995. — С. 120.
- ²⁷ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 8–9.
- ²⁸ Шевчук В. Назв. пр. — С. 73.
- ²⁹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу ХУІІ ст. — К., 1992. — С. 24–36.
- ³⁰ Рибалка І. К. Історія України. — Харків, 1995. — Ч. 1. — С. 272.
- ³¹ ББ, ВР, №5, арк. 12.
- ³² БЧ, ВР, №376, арк. 178–180.
- ³³ АГАД, ф. 3, №5, арк. 64, 66.
- ³⁴ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції... — С. 34–36.
- ³⁵ Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. — 1990. — 19 серпня.
- ³⁶ Сисин Ф. Хмельниччина... — С. 69.
- ³⁷ Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевой описи Малороссии (Полки Киевский и Нежинский). — Чернигов, 1867. — Вып. 2. — С. 211, 248, 251; Смолій В. Основні тенденції... — С. 187–188.
- ³⁸ Чистозвонов А. Н. Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции // Вопросы истории. — 1967. — №2. — С. 101.
- ³⁹ Адо А. В. Указ, соч. — С. 60–61.
- ⁴⁰ Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958. — С. 29, 189.